

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СЕМАСІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У XX – XXI СТОЛІТТЯХ

Лозова Н. Г.

ВСТУП

Семасіологія як окрема галузь мовознавства має тривалий період становлення, основні етапи формування якої аналізує в одній із своїх монографічних праць О. О. Селіванова²⁵. Дослідниця зазначає, що спочатку на позначення розділу мовознавства, який вивчає план змісту мови, значення та смисл її одиниць у мові й мовленні, вживали назву *лінгвістична семантика*, проте в 1825 р. німецький лінгвіст Х. К. Райзиг запропонував назвати науку про значення *семасіологією*. У 1839 р. цей термін було введено до наукового вжитку мовознавчих студій. Як самостійна лінгвістична дисципліна, на думку О. О. Селіванової, семасіологія сформувалася наприкінці XIX ст., коли М. М. Покровський²⁶ уперше зробив спробу сформулювати основні закони семасіологічних перетворень. У 1903 р. А. Цаунер остаточно розмежував лінгвістичну семантику на два напрями, назвавши галузь, спрямовану на дослідження зовнішньої форми й закріплення за нею значень, *ономасіологією* і протиставивши їй *семасіологію*. Сьогодні, зазначає О. О. Селіванова, семасіологія передбачає виконання таких завдань: розкриття семіотичної, психологічної, логічної, етнокультурної, когнітивної природи значення; розмежування значення та смислу; встановлення типології значень; визначення семантичної структури лексеми й лексико-семантичного варіанта; з'ясування способів і методик виокремлення значень полісемантів; пояснення природи метафори й метонімії; з'ясування природи семантичного узгодження слів у реченні й тексті; опис польової організації семантики; дослідження семантики як результату когнітивних процесів категоризації й концептуалізації досвіду; аналіз особливостей індивідуальних смислів і їхнього функціонування; розроблення методик аналізу семантики тощо²⁷.

Серед напрямів семасіологічних дослідження виокремлюють вчення про семи (мінімальні смислові одиниці), типологічні різновиди сем, об'єднання лексичних одиниць на підставі спільності змісту

²⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

²⁶ Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. М. : Унив. тип., 1895. 123 с.

²⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

(функціонально-семантичне поле, семантичний / семасіологічний та семний простори, тематичні, ідеографічні та концептуальні організації слів), семасіологічні та когнітивні аспекти термінознавства тощо.

У нашій теоретичній розвідці ставимо собі за мету коротко проаналізувати основоположні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників та визначити базові термінопоняття традиційної і когнітивної семасіології. Реалізація поставленої мети передбачає використання методів спостереження та наукового опису (для з'ясування стану вивчення галузі дослідження та фіксації результатів спостереження у вигляді наукової статті).

1. Типологічні різновиди сем. Поняття семантичного (семасіологічного) та семного просторів

У лексикографічних джерелах та мовознавчій літературі віднаходимо чимало визначень терміна *сема* як [елементарного] компонента значення²⁸, мінімальної семантичної одиниці²⁹, найменшої одиниці мовного плану змісту³⁰, найменшого (мінімального) компонента змісту слова³¹, граничного складника лексичного значення слова³², диференційної семантичної ознаки³³. Уважають, що семи у складі одиниць мови мають неоднакове структурне та функціональне навантаження, тому розрізняють семи *лексичні* та *граматичні, експліцитні (формально виражені)* та *імпліцитні (приховані), ядерні й периферійні, інтегральні й диференційні, обов'язкові та факультативні* тощо³⁴. У деяких лексикографічних джерелах зазначено, що сема не має своїх відповідників у плані вираження; сукупність сем утворює *семему*, якій у плані вираження відповідає лексема³⁵.

²⁸ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2010. 844 с.

²⁹ Українська мова. Енциклопедія / ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

³⁰ Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Ермоленко. Київ : «Либідь», 2001. 224 с.

³¹ Мала філологічна енциклопедія / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.

³² Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык : в 2 т. / А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов, Г. С. Журавлёва и др. ; под общ. ред. А. Н. Тихонова, Р. И. Хашимова. Т. 1. М. : Флинта ; Наука, 2008. 840 с.

³³ Новиков Л. А. Сема. Лингвистический энциклопедический словарь. М. : СЭ, 1990. С. 437–438.

³⁴ Українська мова. Енциклопедія / ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

³⁵ Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Ермоленко. Київ : «Либідь», 2001. 224 с.

Саму процедуру виділення сем в значенні слів мовознавці називають *компонентним аналізом* і проводять вибудовуванням бінарних опозицій³⁶.

Виділяючи *категорійні* семантичні ознаки, за якими весь словниковий запас мови може бути розбитим на певні класи, Д. Н. Шмелєв використовує термін-гіперонім *категорійні семи* та його гіпоніми – *класеми, підкласеми, родосеми* та *видосеми*, що дало змогу визначити категорійні семи як семи, що відповідають класам, підкласам, розрядам, групам явищ об'єктивної дійсності³⁷.

Ж. П. Соколовська виділяє *архісему* – спільну сему родового значення, розрізняючи семи видового значення, які можуть бути двох типів: *описові*, тобто ті, що відбивають властивості предмета, та *відносні*, які відображають зв'язки різних об'єктів. На нижчому рівні виокремлює *потенційні* семи, що відбивають потенційні властивості предметів і актуалізуватися в певних умовах³⁸.

З. Д. Попова й Й. А. Стернін, зазначаючи, що термін *сема* на позначення найменшого компонента значення уперше вжив В. К. Скалічка, наводять перелік інших термінів на позначення цього компонента (за працями Л. Єльмслева, А. К. Жолковського, А. Вержицької, А. О. Уфимцевої та ін.). При цьому визначають сему як семантичну одиницю, що є компонентом семеми й відбиває певну ознаку позначуваного предмета чи поняття. На думку мовознавців, членування семеми на семи теоретично нескінченне. Що ж до типологічних різновидів сем дослідники вирізняють такі: 1) *денотативні – інтегральні* (їх називають по-різному: *архісемами, частиномовними семами, класемами, маркерами, груповими диференційними ознаками*) та *диференційні* (за характером конкретного змісту їх поділяють на: *постійні, ймовірні, описові, відносні*); серед описових виділяють *диспозиційні* семи, *побутові й професійні, антонімічні, градуальні та симетричні/несиметричні; парадигматичні й синтагматичні, актуалізовані/неактуалізовані*; 2) *конотативні – емоційні й оцінні*³⁹.

Огляд класифікацій сем подає також О. О. Селіванова, яка зазначає, що термін *сема* увів Б. Потье, та наголошує, що в сучасній семантиці семний аналіз застосовує певну метамову, яка є набором тих чи тих сем:

³⁶ Новиков Л. А. Сема. Лингвистический энциклопедический словарь. М. : СЭ, 1990. С. 437–438.

³⁷ Шмелєв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М. : Наука, 1973. 280 с.

³⁸ Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике. Київ : «Вища школа», 1979. 192 с.

³⁹ Попова З. Д. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания : учебное пособие. Изд. 2-ге, испр. и доп / З. Д. Попова, И. А. Стернин. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 176 с.

класами, інтегральної (архісеми), диференційних (зіпосем), потенційних (оказіональних). Проте, за словами відомої дослідниці, деякі лінгвісти розширюють класифікацію сем уведенням *категорійних, граматичних, лексико-граматичних* (Г. Шипіцина), *експліцитних та імпліцитних* (У. Вейнрейх), а також *яскравих, градуальних, граматичних, словотвірних; обов'язкових і факультативних сем*⁴⁰.

1. Останнім часом у лінгвістиці активізується функціональний підхід до вивчення мови, представники якого вважають, що дослідження в галузі лексичної семантики потрібно розпочинати з визнання та віднаходження якогось загального значення. Зокрема В. Е. Райлянова вважає, що при цьому угруповання мовних одиниць, об'єднаних на основі спільного значення або спільно виконуваних функцій позначають терміном *функціонально-семантичне поле*.

2. Термін *функціонально-семантичне поле* функціонує в науковій літературі з такими визначеннями: «сукупність мовних (головним чином лексичних) одиниць, об'єднаних спільністю змісту (деколи також спільністю формальних показників), які відображають понятійну, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ»⁴¹; «семантико-парадигматичне утворення, що має певну автономність і специфічні ознаки організації: спільну нетривіальну частину у тлумаченні, ядерно-периферійну структуру, існування зон семантичного переходу»⁴².

Польовий підхід до вивчення мовних одиниць є наслідком прагнення дослідників осмислити відповідні факти як систему й описати їх у взаємозв'язку. Але поле «працює» в досить вузькому реєстрі й дає змогу адекватно описувати мікроструктурні семантичні взаємодії мовних одиниць. На макроструктурному рівні у працях із семантики як аналог терміна *поле* використовують термін *семантичний простір*, який визначають системою різноманітних семантичних характеристик розгалуженого класу слів⁴³.

Натомість Т. Возняк вважає, що *семантичний простір* – це простір змістів, до складу якого входить уся сума змістів, охоплена мовою в минулому, теперішньому і майбутньому. Базою простору змістів є три підпростори: підпростір розкритих у минулому змістів; поле змістів, розкритих у певний момент; підпростір змістів, які ще будуть розкриті

⁴⁰ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2010. 844 с.

⁴¹ Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. М. : Эдиториал УРСС, 2002. 240 с.

⁴² Денисова С. П. Типология категорий лексичної семантики. Київ : Вид-во Київського держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. 294 с.

⁴³ Райлянова В. Е. Семантичний простір звертання в сучасній російській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова». Дніпро, 2001. 17 с.

в майбутньому, і до якого входить не лише нововідкритий, а й успадкований зміст⁴⁴.

Семантичне поле / семантичний простір важливо не сплутати із семантичною структурою слова, яку свого часу було задекларовано в традиційному підході до вивчення тих чи тих явищ або мовних одиниць, що передбачає їх структурування (структурна лінгвістика). Про компоненти змістової структури слова писав ще М. Г. Комлев, виокремлюючи такі з них: знак, лексичне поняття й денотат. За його словами, значення слова – це не лише предмет, що ним його називають, а й уявлення про предмет (ідеальний предмет); це водночас поняття і відношення між знаком та предметом, між знаком та уявленням про предмет, між знаком та поняттям, між знаком та діяльністю людей, між знаками загалом; це також і функція слова-знака, й інваріант інформації, й відображення дійсності.

Щодо конотації дослідник вважає, що вона не виражена експліцитно, це – семантична модифікація значення, яка містить у собі сукупність семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знак тощо⁴⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що, за нашими спостереженнями, найгрунтовнішою є класифікація сем, яку розробили З. Д. Попова та Й. А. Стернін⁴⁶, проте її варто було б доповнити й іншими типологічними різновидами, зокрема *периферійними, контекстуальними, потенційними (оказіональними), експліцитними та імпліцитними* семами.

Важливо також усвідомлювати градацію понять: 1) «*семантичний простір*» на означення сукупності змістів слова, його різнорівневих значень, охоплених мовою у минулому, теперішньому й майбутньому (семантичний простір як макрофрагмент мовного простору); 2) «*лексико-семантичний простір*» на означення сукупності лексичних значень, семем або лексичних понять того самого чи різних слів, зорганізованих у певному векторі (лексико-семантичний простір як фрагмент семантичного простору та мезофрагмент мовного простору); 3) «*семний простір*» на означення сукупності сем того самого чи різних слів, також зорганізованих у певному векторі (семний простір як фрагмент лексико-семантичного простору та мікрофрагмент мовного простору).

При цьому виникає необхідність розрізняти також традиційно визначені *компоненти змістової структури слова* (за поглядами різних

⁴⁴ Возняк Т. Спроба формального підходу до опису семантичного простору мови. Тексти та переклади. Харків : «Фоліо», 1988. С. 10–17.

⁴⁵ Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. Изд 3-е, стереотипное. М. : КомКнига, 2006. 192 с.

⁴⁶ Попова З. Д. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания : учебное пособие. Изд. 2-ге, испр. и доп / З. Д. Попова, И. А. Стернин. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 176 с.

дослідників: мовний знак, лексичне значення / лексичне поняття / семема, сигніфікат, референт, денотат, що крелює з конотатом) і *компоненти лексичного значення слова / семемі як мінікомпоненти змістової структури слова (семи).*

2. Напрями розвитку когнітивної семасіології

Початок ХХІ ст. ознаменувався зміною мовознавчої парадигми. Поряд із традиційними дослідженнями в галузі лінгвістики, формується принципово новий антропоцентричний підхід, задекларований працями, в центрі яких сприйняття мови людським розумом. Недарма С. Ульман ще в середині ХХ ст. слушно зазначив, що однією з основних причин зміни мовознавчої парадигми є психологічні чинники, психологічне сприйняття людиною слів на основі асоціацій⁴⁷.

Уплив когнітивного підходу особливо відчутним стає і в семасіології та ономасіології, що відповідно продукує терміни *когнітивна семасіологія (семантика)* й *когнітивна ономасіологія*. *Когнітивну семантику* визначають як експліцитну, емпірично приземлену суб'єктивістську, або концептуалістську теорію значення, в якій важливим є вибраний «концептуалізатором» ракурс дослідження ситуації та її виразного портретування, у зв'язку з чим повну характеристику семантичного вираження встановлюють на основі таких чинників: рівень конкретного сприйняття ситуації, фонові знання та очікування, вибір перспективи на описувану ситуацію⁴⁸. О. О. Селіванова називає цей напрям когнітивної лінгвістики таким, що вивчає значення як ментальне явище, пов'язане зі способами отримання, зберігання й оброблення інформації людським мозком. Родоначальниками когнітивної семантики дослідниця називає Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Р. Ленекера, Ч. Філмора, Л. Талмі, Р. Дірвена, Д. Герартса, І. Світсера⁴⁹. На противагу когнітивній семантиці в монографії «Когнітивна ономасіологія» (2000) авторка визначає *когнітивну ономасіологію* як інтегративну галузь лінгвістики, яка ставить собі за мету дослідження лінгвоментального й психологічного механізму отримання певною психоментальною сутністю (концептом, поняттям) вербальної репрезентації в мовній системі й текстово-дискурсивному функціонуванні, аналіз зв'язку ономасіологічної структури зі структурами знань, семантикою слова⁵⁰.

Мовознавці бачать семасіологію різнопланово. Зокрема, М. Тернер вважає головними завданнями цього напрямку наукових пошуків такі:

⁴⁷ Ullmann S. The principles of semantics. Glasgow, Oxford, 1963. 352 p.

⁴⁸ Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Ермоленко. Київ : «Либідь», 2001. 224 с.

⁴⁹ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2010. 844 с.

⁵⁰ Селіванова Е. А. Когнитивная ономасіологія : монографія. Київ : Изд. украинского филосоциологического центра, 2000. 248 с.

розкриття семіотичної, психологічної, логічної, етнокультурної та когнітивної природи значення, розмежування значення та смислу, розроблення типології значення, визначення семантичної структури лексеми й лексико-семантичного варіанта, пояснення когнітивної природи метонімії й метафори, опис польової організації семантики тощо⁵¹.

Дискусійною залишається проблема розмежування когнітивних механізмів метонімічного та метафоричного перенесення. На відміну від когнітивної природи метафори, когнітивну природу метонімії зарубіжні мовознавці розглядають як таку, що полягає в застосуванні знака одного поняття на позначення іншого в межах однієї ситуації. Дж. Лакофф визначає розбіжності між метафорою та метонімією в таких позиціях: метафора залучає два концептуальні домени, метонімія – лише один; метафора налаштована на декодування, метонімія – на встановлення референції⁵². Вагоме значення в цьому аспекті мають праці Дж. Лакоффа, М. Джонсона, які розкривають проблеми концептуальної метафори, різні аспекти значення, зокрема, моделювання його структури, вивчення когнітивних механізмів метонімізації, процесів когнітивної репрезентації у двомовних осіб тощо⁵³.

Знаковими у цьому напрямі наукових пошуків можна назвати також праці Дж. Лайонза «Лінгвістична семантика» (2003) (автор розглядає значення, лінгвістичну та нелінгвістичну семантику слова як знакової одиниці, а також основні поняття структурної семантики, або структурного підходу до семантики)⁵⁴ та М. М. Болдырева «Когнітивна семантика» (2001) (автор розкриває проблеми концептуалізації й категоризації як основних пізнавальних процесів, описує співвідношення когнітивних і мовних структур, досліджує структури репрезентації знань та співвідношення концептів і мовних значень)⁵⁵.

В. М. Манакін зазначає, що розроблення основоположних проблем семасіології, особливо лексичної семантики, започаткування якої припадає на 70–80 рр. минулого століття, тобто на той час, коли почали з'являтися й перші теоретичні праці з контрастивної лінгвістики,

⁵¹ Turner M., Fauconnier G. Conceptual integration and formal expression. *Metaphor and symbolic activity*. 1995. V. 10. № 3. P. 183–204.

⁵² Lakoff G. *The contemporary theory of metaphor. Metaphor and Thought* / edited by Ortony A. 2nd edition. Cambridge : Cambridge University Press, 1993. P. 202–252.

⁵³ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago : University of Chicago Press., 1980. 256 p.

⁵⁴ Лайонз Дж. Лінгвістическая семантика. Введение / Дж. Лайонз ; пер. с англ. В. В. Морозова и И. Б. Шатуновского ; под. ред. И. Б. Шатуновского. М. : Языки славянской культуры, 2003. 400 с.

⁵⁵ Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : курс лекций по английской филологии. Тамбов : Изд-во Тамбов. у-та, 2001. 123 с.

важливо об'єднати з досягненнями останньої і виробити концепцію *контрастивної семасіології*⁵⁶.

Важливими й актуальними з когнітивно-семантичного погляду є праці: Н. Ф. Алефіренка (автор акцентує увагу на співвідношенні думки і слова, слова та його значення, лексичного значення слова й поняття, значення й концепту, диференціюючи *пізнавальний* та *художній концепти*, на зіставленні концепту й внутрішньої форми слова, системи мислення й системи мови, синергетики концепту й слова, концепту й мовної свідомості з урахуванням етапів пізнавального процесу та особливостей вербалізації концепту тощо)⁵⁷. Г. В. Колшанського (дослідник розрізняє об'єктивний, суб'єктивний та людський чинники в мові, зазначаючи, що смисли мови зберігаються в голові людини, а не ув'язнені в глибинних структурах тексту, адже мова є продуктом її мисленнєвої діяльності)⁵⁸; В. А. Маслової (дослідниця аналізує поняття «концепт», відмежовуючи його від «поняття» і «значення», «структура концепту», «концептосфера»)⁵⁹; Ж. В. Краснобаєвої-Чорної (авторка апелює до концепту, визначає його як одиницю мислення й пам'яті, наділену мовною оболонкою – лексичними, фразеологічними, паремійними одиницями, прецедентними текстами, етикетними формулами тощо й таку, що підлягає процесам специфікації, узагальнення, абстрагування та модифікації (змінам, уточненню, розширенню/звуженню), має динамічну природу й множинність складників, наповнена культурним змістом)⁶⁰.

О. О. Селіванова до основних положень семасіології в її когнітивному аспекті зараховує такі: семантика природних мов є конвенційним результатом категоризації й концептуалізації світу представниками певного етносу та культури й відображає досвід і знання людини, які не відповідають дійсному стану речей; значення висловлень генерує людина як носій когніції, яка може обрати власний або нав'язаний їй мовою спосіб інтерпретації дійсності; один факт дійсності має різні семантичні відповідники; висловлення, що їх породжує одна глибинна синтаксична структура, можуть бути семантично не відповідними; значення має концептуальну природу та ґрунтується на прототипній категорії, яку активують будь-які контексти використання цього

⁵⁶ Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. Київ : Знання, 2004. 326 с.

⁵⁷ Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики : монографія. М. : Гнозис, 2005. 326 с.

⁵⁸ Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / отв. ред. А. М. Шахнарович; предисл. С. И. Мельник и А. М. Шахнаровича. Изд. 3-е, стереотипное. М. : КомКнига, 2006. 128 с.

⁵⁹ Маслоva В. А. Когнитивная лингвистика. Минск : ТетраСистемс, 2008. 272 с.

⁶⁰ Краснобаева-Чорна Ж. В. Концепт життя в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2008. 18 с.

значення; опис семантичної структури здійснюють шляхом її представлення як мережі значень, пов'язаних на підставі деталізації та зсуву (метонімічного й метафоричного перенесення); механізм метафори має когнітивне підґрунтя і є використанням знаків однієї предметної сфери на позначення іншої, що зумовлене специфікою асоціативних операцій етносвідомості⁶¹. До цього списку, зазначає дослідниця, потрібно додати ще сім постулатів когнітивної семантики, що їх запропонували А. М. Баранов і Д. О. Добровольський: первинність когнітивних структур, на які проектується значення слів; нерелевантність протиставлення лінгвістичного й екстралінгвістичного значення, властиве лексичній семантиці; тенденція економії зусиль за допомогою прототипів, стереотипів, фреймів тощо; множинність утілення когнітивних структур у мові; неоднорідність плану змісту мовного висловлювання, за яким стоять нелінійні когнітивні структури; множинність семантичного опису, який здійснюють за допомогою різних метамов; значущість нестандартного вживання мовних одиниць для створення мовної гри, стилістичних ефектів тощо⁶².

З. Д. Попова і Й. А. Стернін також пропонують розмежувати значення й концепт, що визначають як дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею мисленнєвого коду людини й має відносно впорядковану внутрішню структуру. На думку дослідників, між значенням і концептом є спільні та відмінні риси: вони обоє відбивають дійсність та є результатом її пізнання, тобто мають когнітивну природу. Проте, незважаючи на це, значення і концепт є продуктами діяльності різних видів свідомості: концепт – продукт когнітивної свідомості людини, а значення – продукт мовної свідомості. Особливість семантики мовних одиниць полягає в тому, що вона не просто відбиває дійсність, як це робить концепт, але й повідомляє про неї у форматі мовного знака⁶³.

Найусталенішою та консервативною в історії філософії, вважає С. Б. Кримський, є проблематика теорії гносеології (пізнання). Новий же гносеологічний підхід базується на перетині теорії пізнання й теорії свідомості. Дослідник наголошує, що протягом певного проміжку часу універсальною вважалася так звана «вертикальна» модель пізнавального процесу, за якою пізнання – це рух від *чуттєво-емпіричного* до *висоти теоретичного мислення* і від нього – до *верховенства практики*⁶⁴.

⁶¹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

⁶² Баранов А. Н. Постулаты когнитивной семантики. *Известия АН: Серия «Литература и язык»* / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. 1997. Т. 56. № 1. С. 11–21.

⁶³ Попова З. Д. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания : учебное пособие. Изд. 2-ге, испр. и доп. / З. Д. Попова, И. А. Стернин. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 176 с.

⁶⁴ Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

Оскільки початок ХХІ ст. приніс у лінгвістику когнітивізм у вигляді теорії гносеології (пізнання), то *модель пізнання / когнітивна модель* стала об'єктом дослідження не лише філософії, а й мовознавства. Пор., такі визначення поняття «когнітивна модель», яке корелює із поняттям «модель пізнавального процесу»: *когнітивна модель* – це концепція «мова як різновид когнітивного процесу» (мова та її пізнання належать до компетенції когнітивної науки й не є монополією лінгвістики); це модель розуміння тексту як результату природного оброблення мовних даних (у такому випадку говорять про побудову ментальних моделей тексту, які своєю чергою вимагають побудови когнітивних моделей окремих ситуацій); це характеристика процесу категоризації в природній мові (за Дж. Лакоффом, існує чотири типи когнітивних моделей – пропозиційні, схематичні / образні, метафоричні та метонімічні; по суті йдеться про механізми мислення й формування концептуальної системи людської свідомості як основи для процесу мислення⁶⁵).

Ми послуговуватимемося терміном *когнітивна модель* на позначення механізму та способу мислення. Подібно до філософії, у мовознавстві також розрізняють когнітивні моделі, які відображають можливі способи мислення та осягнення інформації. У цьому сенсі О. О. Селіванова зазначає, що у 80-ті рр. було введено поняття *ідеалізованої когнітивної моделі* (Дж. Лакофф) на позначення абстрактної схеми фрагмента культурно-зумовленого досвіду, набутого у взаємодії зі світом дійсності⁶⁶. Така модель, за словами дослідниці, містить чотири типи структур знань: *пропозиційні* (репрезентують елементи та їхні ознаки, ситуації, в яких вони фігурують), *образно-схематичні* (репрезентують емпіричне сприйняття предметів), *метафоричні* (уможливлюють сприйняття елементів однієї предметної сфери в термінах іншої за аналогією) й *метонімічні* (охоплюють різні можливості категорійної метонімії за суміжністю елементів у межах одного класу та стереотипи, які пов'язують суміжні поняття в стійку фіксовану структуру)⁶⁷.

О. С. Кубрякова апелює до найпопулярнішого способу представлення знань, яким сьогодні є *пропозиційна модель*, і переконана, що слова можуть взаємоасоціюватися лише за умови входження відповідних їм понять до закодованих у пам'яті пропозицій, які формують

⁶⁵ Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина ; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. М. : Изд-во МГУ, 1997. 245 с.

⁶⁶ Lakoff G. Cognitive semantics. U. Eco, M. Santambrogio, P. Violi (eds.) Meaning and mental representations. Bloomington, 1988. P. 119–154.

⁶⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: [підручник]. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

каркас майбутніх речень⁶⁸. За словами. За твердженням Дж. Лакоффа, більша частина структури нашого знання має форму пропозиційних моделей, які виділяють елементи, дають їх характеристики й указують на зв'язки між ними⁶⁹. Цю думку підтримують З. Д. Попова та Й. А. Стернін, наголошуючи, що «у пропозиції немає ні головних, ні другорядних членів, немає ніякої формальної структури; це суто смисловий концептуальний набір компонентів, які мовець прагне вербалізувати (діяч, дія, інструмент, об'єкт дії, час, місце дії і т. ін.)»⁷⁰.

В українському мовознавстві пропозиція – це стабільне семантичне ядро, об'єктивна семантична константа речення, яка відображає структуру ситуації, події⁷¹. У нашому дослідженні використовуємо термін *пропозиційна модель* на позначення моделі структурування знання про об'єкт дослідження у формі атрибутивних суджень через віднаходження його елементів, їхню характеристику й указівку на зв'язки між ними.

На основі поняття моделі, крім терміна *когнітивна модель*, сьогодні в наукових працях віднаходимо й метатерміни *метафорична модель*, *компонентна модель* тощо. А. П. Чудинов *метафоричну модель* визначає як типову схему, що відбиває специфіку національної ментальності на певному етапі розвитку суспільства й соціальні уявлення про концептуальну організацію сфери-джерела і сфери-мети метафоричної експансії⁷².

Проблема моделей пізнання світу корелює також із проблемою віднаходження фрагментів простору, які людина вже пізнала, тобто фрагментів когнітивного простору. *Когнітивний простір* у лінгвістиці визначають як простір поведінки та розумової діяльності мовця і слухача⁷³.

Ми кваліфікуємо *когнітивний простір* як сферу розумової діяльності суб'єктів пізнання або сферу пізнавальної діяльності людини, основною одиницею якого є *когнітивна структура*, що акумулює в собі й результати пізнавальних процесів. Тому таку структуру часто

⁶⁸ Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. М. : Изд-во МГУ, 1997. 245 с.

⁶⁹ Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов. *Новое в зарубежной лингвистике* / пер. с англ. ; сост., ред., вступ. ст. В. В. Петрова и В. И. Герасимова. М. : Прогресс, 1988. Вып. XXIII : Когнитивные аспекты языка. С. 12–51.

⁷⁰ Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. 314 с.

⁷¹ Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.

⁷² Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) : монографія. Екатеринбург, 2001. 238 с.

⁷³ Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. 288 с.

називають ще й *структурою репрезентації знань*, що певною мірою ставить у кореляційні зв'язки терміни *знання* (не зібрання випадкових фактів, а набір відомостей, об'єднаних у певну впорядковану систему) та *інформація* (те, що надходить до людини різними каналами, передається і кодується, обробляється і переробляється в результаті надходження інших відчуттів, сигналів або стимулів під час сприйняття світу)⁷⁴. Звідси кореляція понять «когнітема» (як мінімальна одиниця знання (пізнання)) та «інформема» (як структурна одиниця інформації). Сукупність когнітем формують *когнітемний простір*, сукупність інформем – *інформаційний простір*.

Структури репрезентації знань різні дослідники інтерпретують порізно. Зокрема О. В. Тишко зазначає, що останнім часом дослідники в галузі лінгвістики, психології та інформатики пропонують різні переліки когнітивних структур, а саме: *пропозиції, схеми, сценарії, скрипти, сітки, фрейми, концепти*⁷⁵. В. Л. Іващенко до когнітивних структур як структур репрезентації знань у людській свідомості відносить *фрейми, сценарії, плани, думки, віру, емоції, інтуїцію, інтенції* тощо, зазначаючи, що квазісинонімами терміна *когнітивна структура* є терміни *ментальна структура, ментальна репрезентація, ментальний образ*⁷⁶.

У сучасній лінгвістиці, за словами О. П. Дубчак, однією з найактуальніших є проблема репрезентації знань і уявлень людини за допомогою мовних засобів. Саме тому сьогодні розумінню тих одиниць, якими оперує людина в процесах мислення і які віддзеркалюють зміст її досвіду та знання в мові, у лінгвістичній науці відповідає поняття «концепт». Складниками концептів, на думку дослідниці, є *когнітеми*⁷⁷. Ці ж одиниці, вважає С. І. Дербеньова, структурують і *авторські концепти*, адже вони є фрагментами авторської картини світу, яка відображає спосіб пізнання певного концепту, його культурну значимість, індивідуальне усвідомлення та вираження в тексті за

⁷⁴ Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. М. : Изд-во МГУ, 1997. 245 с.

⁷⁵ Тишко О. В. Когнітивні структури репрезентації знань. *Наукові записки. Серія «Філологічна»* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 квітня 2010 р. «Міжкультурна комунікація : мова – культура – особистість». Острогоз : Видавництво Національний університет «Острозька академія». 2010. Вип. 14. С. 236–241.

⁷⁶ Іващенко В. Л. Матеріали до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики. *Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. пр.* Київ : Ін-т української мови НАН України, 2006. Вип. 14. С. 148–162.

⁷⁷ Дубчак О. П. Когнітема 'свій простір' в українській мовній картині світу. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (Мовознавство)*. Випуск 86. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. С. 194–199.

допомогою мовних засобів⁷⁸. Н. С. Ольховська зазначає, що ті чи ті когнітеми можуть реалізуватися засобами різних мовних рівнів. Кожна з них, на її думку, має власний план вираження, у якому визначаються домінанти, що найповніше характеризують її смислову й семантичну своєрідність⁷⁹.

Таким чином, варто зазначити, що сьогодні мовознавці виявляють чималий інтерес до когнітивних, або гносеологічних, аспектів семасіології, які базуються на суб'єктивному підході до вивчення переважно лексичних значень. Об'єктом когнітивної семасіології, що є новим напрямом досліджень, залишається зміст слова, проте з орієнтацією не на об'єктивні чинники як вважалося досі, а на суб'єктивні, та на причини зміни значення, що зазвичай зумовлені не власне мовними, а позамовними чинниками, які поступово змінюють розуміння людиною тих чи тих понять.

До елементарних одиниць когнітивної семасіології варто віднести *когнітему* (у складі концептів=понять як ментально-мовних одиниць) та *когнітосему* (у складі лексичних значень термінів як репрезентантів концептів=понять). *Когнітема*, зазначає В. Л. Іващенко, – це смисл, що його генерують усі когнітивні процеси, пов'язані з реалізацією тієї чи тієї когнітивної здатності – властивості говорити, вчитися та навчатися, вирішувати проблеми, міркувати, робити висновки, планувати дії, діяти інтенційно, запам'ятовувати, уявляти, фантазувати, рухатися за власним бажанням; інтеріоризація людського досвіду у вигляді знань та супутніх процесів пізнання. Синоніми: *когнітивний компонент змістової (ціннісно-смислової) структури концепту, компонент знання/пізнання*. Розглядаючи когнітему як *когнітивний компонент змістової структури концепту*, дослідниця кваліфікує її також як *компонент знання / пізнання змістової організації будь-якої мовної одиниці*⁸⁰. Власне від цього положення ми й будемо відштовхуватися у своїх подальших міркуваннях.

Отже, мова – явище антропоцентричне, вона не може існувати без осмислення її одиниць людським розумом. Кожне слово (мовна одиниця), що побутує в мові, відповідає якомусь абстрагованому поняттю (ментальній одиниці), що функціонує в свідомості людини як фрагмент

⁷⁸ Дербенёва С. И. Способы языковой реализации концепта «смерть» в лирике Г. Бенна : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германські мови». Самара, 2010. 28 с.

⁷⁹ Ольховська Н. С. Особливості репрезентації концепту «смерть» у драматургічних текстах Т. Бернгарда. *Збірник наукових праць «Актуальні питання філології»*. Київ : Київський міжнародний університет, 2012. № 4. С. 60–71.

⁸⁰ Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2006. 328 с.

її когнітивного простору. Будь-яке слово має змістову (на семантичному рівні) та формальну (план вираження) організацію. Змістова організація загальнозживаного слова чи терміна формує його *семантичний простір*, елементарними фрагментами якого є семеми та семи (останні організуються в *семний простір*). Такий простір корелює, з одного боку, із *знаннево-пізнавальним*, або *когнітивним простором* (щодо суб'єкта пізнання – людини), з іншого – з *інформаційним простором*, елементарними фрагментами якого є *інформеми* (щодо об'єкта пізнання). Усвідомлені суб'єктом пізнання інформеми кваліфікуємо *когнітемами*, що організують *когнітемний простір*. І когнітивний, і когнітемний простори в їхній нерозривній єдності можна визначити як *когнітопростір*.

Когнітему на рівні компонентів лексичного значення слова, або мікрокомпонентів змістової структури слова, репрезентують семи, що дає підстави говорити про їх нерозривну єдність, тобто про *когнітосеми* як мінімальні ментально-мовні одиниці.

Міркування про семантичний (семасіологічний) простір як сукупність змістів, охоплених мовою в минулому, теперішньому і майбутньому, та міркування про когнітивний простір як сферу пізнавальної діяльності людини дають усі підстави впровадити до наукового обігу нове поняття – *когнітосемний простір* як сукупність когнітосем, що є віддзеркаленням у семантиці слова, в його лексичних значеннях та семній організації фрагментів знань та особливостей пізнання світу людиною залежно від сфери її діяльності та способу мислення.

3. Когнітивні аспекти семасіологічного термінознавства

Під вплив нової наукової парадигми потрапила й наука про терміни, що дає підстави сьогодні виокремити також когнітивний підхід у семасіологічному термінознавстві, основні положення якого сьогодні розробляють П. Фабер, Р. Теммерман, А. Сан Мартін, П. Леон Арауж, В. М. Лейчик, А. В. Лемов, А. Іленков, І. С. Куликова, Д. В. Салміна, В. Л. Івашенко, Р. І. Дудок, Н. А. Ляшук та інші.

Зокрема А. В. Лемов, розглядаючи концептуальну синонімію наукових термінів, звертає увагу на те, що будь-яке уявлення про денотат та його змістові ознаки є суб'єктивним поглядом дослідника⁸¹.

Р. Теммерман, спростовуючи засади традиційного термінознавства, викладає основні позиції соціокогнітивного термінознавства, при цьому інтерпретує терміноконцепти як репрезентанти когнітивних категорій

⁸¹ Лемов А. В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии). Саранск : Изд.-во Мордов. ун-та, 2000. 192 с.

у науково-фаховому світі й зазначає, що такий підхід у термінознавстві спирається на поняття термінопростору, а не терміносистеми. Дослідниця наголошує, що сучасне термінознавство оперує термінами як вербалізованими репрезентантами когнітивних категорій⁸², переконуючи, що вивчення термінології в соціокогнітивному контексті повинно спиратися на результати досліджень із когнітивної семантики, яка розвиває можливість взаємодії між терміном і мовою та людським розумом. Така думка вмотивована тим, що термін функціонує в соціальному середовищі, а когнітивні процеси в термінології тісно пов'язані із соціальними процесами⁸³.

Проблемі вивчення змістової структури спеціальних понять на засадах фреймової семантики присвячені праці П. Фабер, яка вважає фрейми одним із різновидів когнітивних структур, будучи переконаною, що термінологія й когнітивна лінгвістика мають зони перетину, а тому чималу увагу приділяє вивченню метафори й метонімії у спеціальних текстах⁸⁴.

Аналізуючи співвідношення наукового концепту й наукового поняття та їхніх змістових структур, В. Л. Івашенко, апелює до досвіду зарубіжних термінознавців, розкриваючи засади теорії фреймової семантики, в аспекті вивчення якої змістова структура спеціального поняття, яке актуалізується в наукових текстах, змодельована за допомогою фреймів⁸⁵.

Сьогодні все частіше акцентують увагу на диференціації в термінології: 1) значення й смислу, методика якої запропонував Р. І. Дудок (ця методика дає змогу виокремити інваріант і змінні смисли, дослідити скерованість їхніх семантичних зрушень). Дослідник проілюстрував роль інваріантного значення у виникненні різних смислів уживання терміна та визначив його концептуальний простір, зосереджуючи увагу й на концепції внутрішньої форми значення, яка, за словами автора, сприяє розвитку його семантичного простору⁸⁶; 2) лексичної та концептуальної багатозначності, омонімії, синонімії, антонімії, гіперогіпонімії, системності термінів, а також логічних та лінгвістичних вимог

⁸² Temmerman R. *Towards New Ways of Terminology Description. The Sociocognitive Approach*. Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2000. 276 p.

⁸³ Temmerman R., Kerremans K. *Terminology, Situatedness and Variation*. Kunnskap og Fagkommunikasjon (Nordterm 15). 2008. P. 13–22.

⁸⁴ Faber P. & López Rodríguez C. I. *Terminology and specialized language*. In *A cognitive linguistics view of terminology and specialized language* / Edited by Pamela Faber. Berlin, Boston : Walter de Gruyter, 2012. P. 9–31.

⁸⁵ Івашенко В. Л. *Фреймове і комунікативне термінознавство в зарубіжній лінгвістиці. Мовознавство*. Київ, 2013. № 1. С. 51–58.

⁸⁶ Дудок Р. І. *Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках*. Монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 358 с.

до побудови визначень (І. С. Куликова, Д. В. Салміна)⁸⁷. У цьому контексті Н. А. Ляшук проаналізувала лексичну й концептуальну багатозначність та неоднорідність значень лінгвістичної термінології в українській мові, створила типологію лексичної багатозначності лінгвістичних термінів, до якої зарахувала бісемію, енантіосемію та імпліцитну полісемію⁸⁸.

Дослідники актуалізують також проблему представлення знань термінологічними ресурсами, зважаючи на таке: термінологія передає фрагменти знання в усій їх складності та зумовленості зв'язків, при цьому використовує навколишній світ як об'єкт та мову як засіб; терміни як мовні засоби мають різне інформаційне наповнення, деякі з них позначають прості поняття, а деякі – поняття з великим інформаційним наповненням, які власне й варто називати концептами (А. Ленков)⁸⁹.

В. М. Лейчик звертає увагу на недотримання вимог фіксованого змісту, тобто чіткої відповідності семантики терміна спеціальному поняттю в системі окремих понять. Мовознавець пояснює таку невідповідність значення й поняття, зміну значення та появу певних конотативних відтінків не лінгвістичними, а антропоцентричними чинниками, що пов'язано суто з розумінням людиною конкретного терміна⁹⁰.

А. Сан Мартін і П. Леон Арауж, вивчають проблему гнучких визначень як носіїв інформативності понять=концептів, які можна описати з різних перспектив, наприклад, із погляду певної предметної галузі. В основі такої гнучкої дефініції лежить концептуальний фрейм. Ця проблема в концептуально орієнтованому термінознавстві корелює з проблемою полісемії та контекстуальної варіативності⁹¹.

Таким чином, сьогодні чимало мовознавців у термінологічних працях, апелюючи до термінів *концепт*, *концептуальна структура*, *фрейм*, *репрезентація знань*, *гнучка/когнітивна дефініція* та використовуючи

⁸⁷ Куликова И. С. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии) / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. СПб. : «САГА», 2002. 352 с.

⁸⁸ Ляшук Н. А. Лексична та концептуальна багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2014. 20 с.

⁸⁹ Ленков А. Термінологія та її роль у представленні знань. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2009. № 648. С. 24–29.

⁹⁰ Лейчик В. М. Онтологические, когнитивные и прагматические аспекты политического термина. *Горизонты современной лингвистики: Традиции и инноваторство* : сб. в честь Е. С. Кубряковой. М. : Языки славянских культур, 2009. 856 с.

⁹¹ San Martín A., León Araúz P. Distinguishing polysemy from contextual variation in terminological definitions. *La Investigación y la Enseñanza Plificadas a las Lenguas de Especialidad y a la Tecnología*. Universitat Politècnica de Valencia, 2011. 173–186 p.

поняття «когнітивно-інформаційна природа терміна», «інформаційне наповнення терміна», «науковий концепт» тощо, випрацьовують нові підходи в сучасному семасіологічному термінознавстві – соціокогнітивний, фреймовий та комунікативний, які засвідчують формування когнітивно-семасіологічного напрямку наукових пошуків у цій царині як самостійного.

4. Тематична, ідеографічна та концептуальна організації: диференціація понять

Однією з найактуальніших проблем сучасної семасіології, і зокрема семасіологічного термінознавства в його когнітивному аспекті, є проблема тематичної, ідеографічної та концептуальної організації лексичних одиниць, що знаходить практичне втілення в укладанні відповідних словників.

Тематичну організацію лексики деякі дослідники кваліфікують *тематичним полем* як сукупністю мовних одиниць, об'єднаних спільними значеннями, що позначають поняттеву або функціональну подібність явищ (Н. В. Ковальчук, О. В. Василенко, Т. М. Кухарук)⁹². Тематичне поле часто ототожнюють із *лексико-семантичним полем*, зокрема на позначення: парадигматичного об'єднання лексичних одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального компонента значення – архісеми (складники такого поля відбивають поняттеву, предметну або функціональну подібність позначених ними явищ)⁹³.

А. П. Критенко зауважує, що предмет відповідає слову не прямо, а через систему значень слова, з одного боку, і через систему близьких, тематично об'єднаних слів – з другого⁹⁴. Тематично об'єднані слова формують *тематичні групи слів* (не поняття!). Ф. П. Філін свого часу звернув увагу на їхню належність до явищ мови лише в тому сенсі, в якому вони можуть бути показниками росту (чи спадання) позначень певного кола реалій. На думку дослідника, об'єднання слів можуть базуватися або на класифікації самих предметів та явищ, тоді їх можна назвати *тематичними [словниковими] групами*, що передбачає оперування поняттями, темами, сферою вживання, або на класифікації лексичних значень слів, тоді їх можна назвати *лексико-семантичними*

⁹² Василенко О. В. Семантичне поле: проблема визначення та розрізнення понять. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки* / О. В. Василенко, Н. В. Ковальчук, Т. М. Кухарук. Луцьк: «Вежа», 2005. № 6. С. 138–142.

⁹³ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2010. 844 с.

⁹⁴ Критенко А. П. Тематичні групи слів і омонімія. *Слов'янське мовознавство*. Київ, 1962. Вип. 4. С. 198–211.

групами⁹⁵. Н. В. Ковальчук, О. В. Василенко, Т. М. Кухарук також розуміють *тематичну групу* як сукупність слів, які позначають об'єднання на основі позамовної спільності предметів⁹⁶.

Питання поділу лексики за *поняттєвою (ідеографічною)* організацією й досі лишається недостатньо вивченим, хоча багато мовознавців не раз зверталися до нього. Цю класифікацію часто ототожнюють із класифікацією за тематичними групами. Щоб усвідомити різницю між поняттями «тематична» й «ідеографічна класифікація», вдамося насамперед до визначення термінів *ідеографія*, *ідеографічна (поняттєва) класифікація*, *ідеографічне (поняттєве) поле*, *ідеографічний словник*. На думку Ю. М. Караулова, *ідеографія* – це основа системних класифікацій лексики в досить узагальненій формі, зручній для представлення смислу слів. Відтак, основою ідеографічного словника є власне поняття⁹⁷. За словами А. Я. Середницької, *ідеографічна класифікація* – це поділ слів на групи за поняттями, які вони виражають, а тому є два основні методи ідеографізації лексики: дедуктивний (передбачає накладання заздалегідь сформованої сітки понять, отриманої шляхом абстрактних мисленневих узагальнень, на мовний матеріал) та індуктивний (передбачає відтворення поняттєвих узагальнень, притаманних мові)⁹⁸. Ж. В. Краснобаєва-Чорна бачить *ідеографічну організацію* як класифікацію мовних одиниць за тематичним принципом, що передбачає не тільки встановлення ієрархічних відношень між термінами, а й виявлення відношень подібності та протиставлення. Така класифікація є предметом вивчення ідеографічної лінгвістики, вона має безпосередні зв'язки з когнітивістикою, оскільки об'єктом їх дослідження є концепти і концептуальні й когнітивні структури⁹⁹.

Сьогодні *концептуалізацію* розуміють як: поняттєву класифікацію, осмислення інформації, що є одним із процесів пізнавальної діяльності

⁹⁵ Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов. *Езиковедски изследования в чест. на акад. Ст. Младенов*. София : Издание на българската академия науките, 1967. С. 523–538.

⁹⁶ Василенко О. В. Семантичне поле: проблема визначення та розрізнення понять. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки* / О. В. Василенко, Н. В. Ковальчук, Т. М. Кухарук. Луцьк : «Вежа», 2005. № 6. С. 138–142.

⁹⁷ Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М. : Наука, 1981. 366 с.

⁹⁸ Середницька А. Я. Метод відбору реєстрових одиниць ідеографічного словника дієслів переміщення української мови. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології*. 2008. № 620. С. 156–159.

⁹⁹ Краснобаєва-Чорна Ж. Ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 289–298.

людини й засіб упорядкування знань¹⁰⁰; процес утворення й формування концептів / концептуальних структур, а отже, концептуальної системи, системно-цілісного сприйняття світу у свідомості людини¹⁰¹.

У нашому дослідженні, за В. Л. Іващенко, термін *концептуалізація* використовуємо на позначення процесу пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні поняттєвої (ідеографічної) класифікації мета-об'єктів за родо-видовими ознаками й упорядкуванні результатів цього внутрішнього рефлексивного досвіду суб'єкта пізнання в його ментально-психонетичному комплексі. На відміну від ідеографічної організації (класифікації), вважає дослідниця, концептуалізація передбачає ще й доосмислення механізмів ідеографізації за відсутності тих чи тих логічних зв'язків між поняттями, які б реально мали бути представлені, проте за певних причин їх не враховано попереднім досвідом суб'єктів пізнання¹⁰².

Таким чином, у когнітивному термінознавстві розрізняють такі класифікації термінів: 1) *концептуальну* – за критерієм осмислення тією чи іншою [науковою] спільнотою [терміно]понять як універсальних феноменів філософського пізнання; 2) *ідеографічну* – за критерієм логічного поділу [терміно]понять на основі родо-видових ознак, що дає підстави говорити про системотвірні поняття та їхні поняттєві поля; 3) *тематичну* – за критерієм предметної віднесеності термінів/загально-вживаних слів на основі аналізу їхніх термінологічних/лексичних значень, що передбачає класифікацію термінологічних/лексичних одиниць за тематичними та лексико-семантичними групами/підгрупами й дає підстави говорити про тематичні та [лексико-] семантичні поля.

ВИСНОВКИ

Отже, сьогодні немає однастайності щодо визначення предмета семасіологічних досліджень. Одні мовознавці вважають, що предметом семасіології є лише лексичне значення слова, саме тому семасіологію часто потрактовують як розділ лексикології. Натомість інші пропонують розглядати семасіологію як таку, що вивчає семантику одиниць усіх мовних рівнів. Більшість семасіологічних досліджень присвячені проблемам: семантичної валентності слова та сполучуваності; конотативних властивостей слова; метафоризації й метонімізації значення;

¹⁰⁰ Єсипенко Н. Г. Концепт, концептуалізація, концептуальний аналіз. *Вісник Житомирського національного університету. Серія: Філологічні науки*. 2011. Вип. 56. С. 77–80.

¹⁰¹ Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004. № 1. С. 18–36.

¹⁰² Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.

визначення лексичного значення слова та його структури, зв'язків між значенням та смислом, означуваним і означеним; лексико-семантичних відношень; основних одиниць лексичної семантики; типів мовного значення; вивчення причин зміни значень слів в аспекті проблематики семантичного поля.

Праці, присвячені семасіологічним аспектам термінознавства звертають увагу на інформаційне наповнення терміна, його дефініцію, синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні та полісемічні відношення, системну організацію на рівні лексико-семантичної парадигматики, відповідність терміна співвіднесеному з ним поняттям, кореляцію понять «значення – дефініція терміна», а також родо-видові відношення в структурі дефініції. Саме тому семасіологічне термінознавство виокремлюють у самостійний напрям наукових пошуків.

Переважає більшість семасіологічних досліджень перебуває в лоні мовоцентризму як традиційного підходу до вивчення мови, проте є чимало праць когнітивного спрямування, зорієнтованих на розмежування саме когнітивних механізмів метонімічного та метафоричного перенесення, лінгвістичної та нелінгвістичної семантики слова, розкриття семіотичної, психологічної, логічної, етнокультурної та когнітивної природи значення, розмежування значення та смислу тощо. Когнітивний аспект досліджень у семасіології базується на індивідуальному розумінні людини тих чи тих об'єктів пізнання, а відтак і на суб'єктивному підході до вивчення значень мовних одиниць, що дає підстави говорити про когнітивну семасіологію як новий напрям досліджень. Семасіологічне термінознавство сьогодні також вибудовується в гносеологічному напрямі. Більшою мірою когнітивно-семасіологічний аспект наукових пошуків пов'язують з іменами зарубіжних мовознавців, які пропонують новітні підходи до вивчення терміна – соціокогнітивний, фреймовий та комунікативний. Якщо однією з актуальних проблем семасіології, а на її основі й традиційного семасіологічного термінознавства є проблема змістової структури слова / терміна, її компонентного складу, зокрема на рівні мінімальних компонентів – сем, типологічні різновиди яких сьогодні активно вивчають у загальному мовознавстві, то в аспекті дослідницької проблематики когнітивної семантики, а на її основі й когнітивно-семасіологічного напрямку в термінознавстві, – проблема віднаходження когнітем.

У працях відомих мовознавців нараховуємо близько 22-х термінів на позначення типологічних різновидів сем. Типологія когнітем – це той аспект пошукової діяльності, який сьогодні ще не став спеціальним об'єктом досліджень. Якщо на позначення сукупності змістів слова можна здійснити градацію термінів *семантичний простір*, *лексико-семантичний простір* та *семний простір*, то на позначення сукупності

фрагментів знання / пізнання – градацію термінів *когнітивний простір* та *когнітемний простір*. Взаємодія цих просторів дає підстави ввести до наукового обігу терміни *когнітивно-семасіологічний простір* на позначення кореляції когнітивного й семасіологічного просторів і *когніто-семний простір* на позначення кореляції когнітемного й семного просторів, а отже, й термін *когнітосема* на позначення кореляції когнітем і сем у змістовій структурі наукового чи наївного поняття, де когнітеми виявлено на основі когнітивних, зокрема пропозиційних, моделей. Механізм виявлення когнітосем покладено в основу розроблення нової методики – когнітивно-семасіологічного аналізу.

АНОТАЦІЯ

Сучасний етап розвитку мовознавства характеризується зміною парадигм досліджень, зокрема у бік когнітивного підходу до вивчення та розуміння мовних явищ, за якого мову вважають не лише монополією лінгвістики, а трактують як різновид когнітивного процесу. Така тенденція не оминула й вчення про значення слів, що, в свою чергу, зумовило вироблення термінологічного апарату когнітивної семасіології. У пропонованій науковій розвідці було зроблено спробу проаналізувати основоположні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників та визначено базові термінопоняття традиційної і когнітивної семасіології. Описано типологічні різновиди сем, об'єднання лексичних одиниць на підставі спільності змісту (функціонально-семантичне поле, семантичний/семасіологічний та семний простори, тематичні, ідеографічні та концептуальні організації слів), розглянуто семасіологічні та когнітивні аспекти термінознавства.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики: монография. М. : Гнозис, 2005. 326 с.
2. Баранов А. Н. Постулаты когнитивной семантики. *Известия АН: Серия «Литература и язык»* / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский . 1997. Т. 56. № 1. С. 11–21.
3. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. Тамбов : Изд-во Тамбов. у-та, 2001. 123 с.
4. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004. № 1. С. 18–36.
5. Василенко О. В. Семантичне поле: проблема визначення та розрізнення понять. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки* / О. В. Василенко, Н. В. Ковальчук, Т. М. Кухарук. Луцьк : «Вежа», 2005. № 6. С. 138–142.

6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.

7. Возняк Т. Спроба формального підходу до опису семантичного простору мови. *Тексти та переклади*. Харків : «Фоліо», 1988. С. 10–17.

8. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. 288 с.

9. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики. Київ : Вид-во Київського держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. 294 с.

10. Дербенёва С. И. Способы языковой реализации концепта «смерть» в лирике Г. Бенна: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германські мови». Самара, 2010. 28 с.

11. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVIIст. / В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова та ін. ; за ред. В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1981. 315 с.

12. Дубчак О. П. Когнітема 'свій простір' в українській мовній картині світу. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (Мовознавство)*. Випуск 86. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. С. 194–199.

13. Дудок Р. І. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках. Монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 358 с.

14. Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык : в 2. т. / А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов, Г. С. Журавлёва и др. / под общ. ред. А. Н. Тихонова, Р. И. Хашимова. Т. 1. М. : Флинта; Наука, 2008. 840 с.

15. Єсипенко Н. Г. Концепт, концептуалізація, концептуальний аналіз. *Вісник Житомирського національного університету. Серія: Філологічні науки*. 2011. Вип. 56. С. 77–80.

16. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2006. 328 с.

17. Іващенко В. Л. Матеріали до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики. *Лексикографічний бюлетень* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т української мови НАН України, 2006. Вип. 14. С. 148–162.

18. Іващенко В. Л. Фреймове і комунікативне термінознавство в зарубіжній лінгвістиці. *Мовознавство*. Київ, 2013. № 1. С. 51–58.

19. Іленков А. Термінологія та її роль у представленні знань. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2009. № 648. С. 24–29.

20. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М. : Наука, 1981. 366 с.

21. Коломоець В. М. Семантична і словотворча структура української сільськогосподарської лексики (назви професій у галузі рільництва, овочівництва, тваринництва) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1977. 22 с.

22. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / отв. ред. А. М. Шахнарович; предисл. С. И. Мельник и А. М. Шахнаровича. Изд. 3-е, стереотипное. М. : КомКнига, 2006. 128 с.

23. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике : учебное пособие. Екатеринбург : Изд-во Ур-ФУ, 2012. 818 с.

24. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. Изд. 3-е, стереотипное. М. : КомКнига, 2006. 192 с.

25. Краснобаева-Чорна Ж. Идеографічна класифікація фразеологічних одиниць у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 289–298.

26. Краснобаева-Чорна Ж. В. Концепт життя в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2008. 18 с.

27. Крымский С. Б. Запити філософських смислів. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

28. Критенко А. П. Тематичні групи слів і омонімія. *Слов'янське мовознавство*. Київ, 1962. Вип. 4. С. 198–211.

29. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. М. : Изд-во МГУ, 1997. 245 с.

30. Куликова И. С. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии) / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. СПб. : «САГА», 2002. 352 с.

31. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение / пер. с англ. В. В. Морозова и И. Б. Шатуновского ; под. ред. И. Б. Шатуновского. М. : Языки славянской культуры, 2003. 400 с.

32. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов. *Новое в зарубежной лингвистике* / пер. с англ. ; сост., ред., вступ. ст. В. В. Петрова и В. И. Герасимова. М. : Прогресс, 1988. Вып. XXIII : Когнитивные аспекты языка. С. 12–51.

33. Левицкий В. В. Семасиология. Винница : Нова книга, 2006. 512 с.

34. Лейчик В. М. Онтологические, когнитивные и прагматические аспекты политического термина. *Горизонты современной лингвистики*:

Традиции и новаторство : сб. в честь Е. С. Кубряковой. М. : Языки славянских культур, 2009. 856 с.

35. Лемов А. В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии). Саранск : Изд.-во Мордов. ун-та, 2000. 192 с.

36. Ляшук Н. А. Лексична та концептуальна багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2014. 20 с.

37. Мала філологічна енциклопедія / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.

38. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. Київ : Знання, 2004. 326 с.

39. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. Минск : ТетраСистемс, 2008. 272 с.

40. Новиков Л. А. Сема. *Лингвистический энциклопедический словарь*. М. : СЭ, 1990. С. 437–438.

41. Ольховська Н. С. Особливості репрезентації концепту «смерть» у драматургічних текстах Т. Бернгарда. *Актуальні питання філології* : Збірник наукових праць. Київ : Київський міжнародний університет, 2012. № 4. С. 60–71.

42. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. М. : Унив. тип., 1895. 123 с.

43. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. 314 с.

44. Попова З. Д. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания : учебное пособие. Изд. 2-ге, испр. и доп / З. Д. Попова, И. А. Стернин. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 176 с.

45. Райлянова В. Е. Семантичний простір звертання в сучасній російській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова». Дніпро, 2001. 17 с.

46. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазіологія : монографія. Київ : Изд. украинского фитосоциологического центра, 2000. 248 с.

47. Селиванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

48. Селиванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2010. 844 с.

49. Середницька А. Я. Метод відбору реєстрових одиниць ідеографічного словника дієслів переміщення української мови. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології*. 2008. № 620. С. 156–159.

50. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике. Київ : «Вища школа», 1979. 192 с.
51. Тишко О. В. Когнітивні структури репрезентації знань. *Наукові записки. Серія «Філологічна»* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 квітня 2010 р. «Міжкультурна комунікація : мова – культура – особистість». Острого : Видавництво Національний університет «Острозька академія». Вип. 14. 2010. С. 236–241.
52. Українська мова. *Енциклопедія* / ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
53. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : «Либідь», 2001. 224 с.
54. Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. М. : Эдиториал УРСС, 2002. 240 с.
55. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов. *Езикovedски изследованя в чест. на акад. Ст. Младенов*. София: Издание на българската академия науките, 1967. С. 523–538.
56. Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) : монографія. Екатеринбург, 2001. 238 с.
57. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М. : Наука, 1973. 280 с.
58. Faber P., López Rodríguez C. I. Terminology and specialized language. In *A cognitive linguistics view of terminology and specialized language* / Edited by Pamela Faber. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2012. P. 9–31.
59. Faber P., L’Homme M. C. Lexical semantic approaches to terminology. An introduction. *Terminology: international journal of theoretical and applied issues in specialized communication* / Edited by Pamela Faber and Marie-Claude L’Homme. John Benjamins Publishing, 2014, P. 143–150.
60. Lakoff G. Cognitive semantics. U. Eco, M. Santambrogio, P. Violi (eds.) *Meaning and mental representations*. Bloomington, 1988. P. 119–154.
61. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press., 1980. 256 p.
62. Lakoff G. *The contemporary theory of metaphor. Metaphor and Thought* / edited by Ortony A. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 202–252.
63. San Martín A., León Araúz P. Distinguishing polysemy from contextual variation in terminological definitions. *La Investigación y la Enseñanza Plicadas a las Lenguas de Especialidad y a la Tecnología*. Universitat Politecnica de Valencia, 2011. 173–186 p.

64. San Martín A., León Araúz P. (2013) Flexible Terminological Definitions and Conceptual Frames. In Proceedings of the International Workshop on Definitions in Ontologies (DO 2013) / edited by Seppälä S., Ruttenberg A. Montreal: Concordia University. 2013. 25 p.
65. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description. The Sociocognitive Approach. Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2000. 276 p.
66. Temmerman R., Kerremans K. Terminology, Situatedness and Variation. *Kunnskap og Fagkommunikasjon* (Nordterm 15). 2008. P. 13–22.
67. Turner M., Fauconnier G. Conceptual integration and formal expression. *Metaphor and symbolic activity*. 1995. V. 10. № 3. P. 183–204.
68. Ullmann S. The principles of semantics. Glasgow, Oxford, 1963. 352 p.
69. Wierzbicka A. Semantic Primitives. Frankfurt / M. : Athenäum. 1972. 235 p.

Information about the author:

Lozova Nataliia Hryhorivna,

Candidate of Philological Sciences,
Teacher of Ukrainian language and literature
Communal establishment “Pryluky Humanitarian
and Pedagogical Applied College named after Ivan Franko”
Chernihiv Regional Council
170, Peremohy str., Pryluky, Chernihiv region, 17500, Ukraine